

הבנליות של הכיבוש והפוליטיקה של הפרוור: המקרה של מעלה אדומים

מרקו אלגרה

המכון למדעי החברה, אוניברסיטת ליסבון

קילומטרים ספורים ממזרח לירושלים, על הכביש המוביל ליריחו, בנוף ירחי חום ועקר של סלעים עצומים וחול דק, קילומטרים של רכסים מכוסים בתי דירות בני שלוש וארבע קומות, בנויים זכוכית ואבן לבנה בוהקת. ההתנחלות קרויה מעלה אדומים (Friedman 1992, xiv–xv).

מבוא

בספרו רב ההשפעה על ייצור המרחב טען ההוגה הצרפתי אנרי לפבר כי המרחב הוא בה בעת תוצר חברתי וכלי שיחידים וקבוצות משתמשים בו כדי למסגר את יחסייהם החברתיים. לדידו,

כל "קיום חברתי" השואף או מתיימר להיות "אמתי" אך נכשל בייצור מרחב משלו [...] יידרדר לרמה של פולקלור וייעלם כליל במוקדם או במאוחר, וכך יאבד את זהותו, את שיוכו ואת מעט האמת שבו (Lefebvre 1991, 53).

* תרגום: יניב פרקש. גרסה קודמת של המאמר הופיעה בכתב העת *Environment and Planning A*, ראו Allegria 2013. הגרסה הנוכחית מבוססת על חומר אמפירי נוסף הכולל ראיונות עומק שערכתי במעלה אדומים אחרי שנת 2013, וכן תוצרי מחקר שערכתי, בשיתוף פעולה עם אריאל הנדל, בארכיון העירוני של מעלה אדומים (Allegria and Handel [forthcoming]).

מדינאים בני כל הדורות ודאי יסכימו עם לפבר. הספרות הענפה העוסקת בלאומיות ובבניית מדינות מדגישה את תפקיד המדינה ביצירת מרחבים חדשים – חומריים, מינהליים, סמליים וכדומה – שמטרתם לבנות ולחזק תפיסה עצמית משותפת של הקהילה הלאומית ולקדם את מטרותיהן של קבוצות חברתיות מוגדרות (Anderson 1983; Hobsbawm and Ranger 1983). ואכן, כדברי אורן יפתחאל, לתכנון המרחבי יש "זיקה הדוקה להיגיון של מדינת הלאום המודרנית ולחתיירתה המתמדת לפקח על ייצור המרחב בתחומיה, על כל רמותיו" (יפתחאל 2006, 83).

יישובם של רבבות יהודים ישראלים בשטחים שנכבשו ב־1967 הוא דוגמה מובהקת לחיבור בין ייצור מרחב לבין כוח מדינתי, והוא משמש גורם משמעותי בתהליך שינויו של הנוף החומרי, הסמלי והפוליטי של היחסים בין ישראל לפלסטינים. בהקשר זה מפתיע לראות שלמרות המשמעות הברורה של מדיניות ההתנחלויות של ישראל, הספרות העוסקת בנושא דלה יחסית בהיקפה (לסקירת ספרות ערכנית ראו Allegra et al. 2017). מובן שאין כמעט ספר או מאמר העוסק בסכסוך הישראלי-פלסטיני שאינו מקדיש תשומת לב כלשהי לסוגיית ההתנחלויות, אבל רק חוקרים מעטים עסקו בהתנחלויות באופן ממוקד. מאז שנות התשעים, ובעיקר משום שתהליך השלום הציב במוקד את "פתרון שתי המדינות", טופלה סוגיית ההתנחלויות באופן כמעט בלעדי מנקודת המבט של פתרון סכסוכים: המחקר הציג את ההתנחלויות בכללותן כמכשול לשלום והציע הצעות טריטוריאליזם מפורטות להתנתקות של ישראל מהגדה ומרצועת עזה.¹

המחקרים האקדמיים שבחנו את ההתנחלויות עצמן, וחרגו מעבר לטענה שהן מכשול לפתרון הפוליטי העתידי או הפרה של החוק הבין-לאומי, התמקדו ברובם בראש ובראשונה במרכיב האידיאולוגי, הדתי-לאומי, של ההתנחלויות ובהשפעותיו על זרועות המדינה השונות.² כפי שמציין מנחם קליין בסקירת ספרם של עקיבא אלדר ועדית זרטל, מחקרים אלה אינם מנתחים את "הדינמיקה החברתית בהתנחלות יחידה לאורך זמן" או את מגוון "היחסים החברתיים והאינטראקציות הפנימיות שהתפתחו בהתנחלויות מסוגים שונים", אלא הם מתמקדים ב"סימביוזה בין הממסד הפוליטי לסוכניו בהתנחלויות" (Klein 2007, 127). מאמר זה מבקש לתרום להשלמת הפער הזה באמצעות הצגת תולדותיה של ההתנחלות מעלה אדומים – קהילה פרוורית המונה קרוב ל־40,000 נפש, שהוקמה בשולי העיר ירושלים בשלהי שנות השבעים. במאמר אטען שאף שמעלה אדומים היא רק התנחלות אחת מני רבות, הרי היא בבחינת פרק משמעותי בהיסטוריה של מפעל ההתנחלויות ודוגמה מאלפת לתהליך ייצורו של מרחב באזור שנוי במחלוקת.

1 ראו למשל Reuveny 2003; Mnookin and Eiran 2005.

2 לתיאורים מקיפים של מדיניות ההתנחלות הישראלית ראו Harris 1980; Gorenberg 2006; אלדר וזרטל 2004. לספרות נוספת העוסקת בתנועת ההתנחלות האידיאולוגית, ובעיקר בגוש אמונים, ראו לדוגמה רביצקי 1993; Lustick 1988; Sprinzak 1991; Aran 1986; 1991; Isaac 1976; Newman 1985; Friedman 1992; Newman and Hermann 1992; Don Yehiya 1994; Feige 2009. לסקירה ביקורתית של הספרות הזו ראו Dalsheim and Harel 2009.

מה אפשר ללמוד מההיסטוריה של מעלה אדומים לשם ניתוח מדיניות ההתנחלות של ישראל ולשם הבנה טובה יותר של ייצור הטריטוריה במדינת הלאום המודרנית? נקודת פתיחה מועילה קשורה למושגי יסוד בעבודתו של אנרי לפבר — "תיאורטיקן של טריטוריה" בלשונם של ניל ברנר וסטיוארט אלדן — ובפרט לתפיסות של "אסטרטגיות טריטוריאליזם", "ייצור טריטוריה" ו"אפקט טריטוריאלי" (Brenner and Elden 2009).

"טריטוריה", טוענים ברנר ואלדן בעקבות קריאתם בכתביו של לפבר, "מייצגת צורה היסטורית-פוליטית ספציפית של מרחב (מיוצר)" (שם, 363), המוגדרת על ידי זיקתה למדינה ולפרקטיקות של בניית מרחב לאומי. במובן זה אפשר לראות במדיניות ההתנחלות "אסטרטגיה טריטוריאליזם" ליצירתו של מרחב מדינתי חדש בשטח שכבשה ישראל ב-1967. התכנון המרחבי — הכולל בתוכו את "הגיבוש, התוכן וההשלכות של מדיניות ציבורית מרחבית" (פתחאל 2006, 79) — הוא כלי מכריע בתהליך זה. ואולם בה בעת,

לפבר עומד על כך שהתהליך איננו חד-סטרי ואינסטרומנטלי, תהליך שבו המדינה מייצרת ומייצרת מחדש מרחב שהוא כביכול נתון מראש ובר-עיצוב [...] לדיו של לפבר, הגיאוגרפיות של המרחב המדינתי הן כשלעצמן זירות, אינטרסים ותוצאות של מאבקים כאלה (Brenner and Elden 2009, 364, 369).

במילים אחרות, לפבר מזמין אותנו לבחון את ייצור הטריטוריה כתהליך חברתי רב-ממדי ודינמי. לפבר סבור שהמרחב בנוי משילוב של מרכיבים שונים: ייצוגים מופשטים של מרחב, היוצרים את המרחב הרשמי שבו פועלים מתכננים ומהנדסים חברתיים ("המרחב המומשג", *conceived space*); פרקטיקות מרחביות, המייצגות את המבנה המרחבי של יחסים חברתיים ("המרחב הנתפס", *perceived space*); ותפיסות מרחביות, דהיינו המרחב כפי שהפרט חווה אותו מבעד לעדשה מורכבת של חושים, סמלים ותרבות ("המרחב הנחיה", *lived space*). לפיכך, עבור לפבר המרחב מיוצר באופן היסטורי והקשרי באמצעות פרקטיקות חברתיות שונות שאי-אפשר לרדד לכדי הפעלה ישירה ופשוטה של הנדסה חברתית-מרחבית.

על רקע זה, ברנר ואלדן מגדירים את האפקט הטריטוריאלי כפטישיזציה של הטריטוריה, או כפי שלפבר מתאר זאת, כ"אשליה של שקיפות": מראית העין הפשוטה והטבעית (והמטעה) של המרחב. משימתם של מדעי החברה צריכה להיות, מצד אחד, הימנעות מפטישיזציה של טריטוריה באמצעות בחינה קפדנית של הדינמיקה החברתית של ייצור מרחבים ספציפיים; ומצד שני, חקירה של עצם הופעת האפקט הטריטוריאלי, כלומר של הפטישיזציה עצמה הטמונה באופן הייצור של המרחב.

מי שבחר לאמץ גישה לפבריאנית למעשה מעמיד בסימן שאלה את עצם מושג המרחב כנתון מראש — וחושף את "האפקט הטריטוריאלי" העומד בבסיסו. במקרה שלפנינו גישה זו נחוצה במיוחד עקב טיבה המקוטע והשנוי במחלוקת של סמכות השיפוט בגדה המערבית, שם גבולות השיפוט משורטטים מחדש דרך קבע, כחלק בלתי נפרד מן הסכסוך עצמו. כפי שאראה בהמשך, דווקא אימוץ האזור המטרופוליני של ירושלים כיחידת ניתוח, ובחינה של דינמיקת

הפרוור העומדת ביסוד פיתוחה של מעלה אדומים, יאפשרו להעמיד בסימן שאלה כמה הנחות יסוד טריטוריאליות המשתמעות מהשיח על מדיניות ההתנחלות של ישראל. המאמר מורכב משלושה חלקים המתארים את ההיסטוריה ואת ההווה של מעלה אדומים ומצביעים על האופן שבו משתלבים יחד פוליטיקה מדינתית, פרקטיקות מקצועיות של תכנון מרחבי, וחיי היומיום של התושבים – על עולם הדימויים וההתנסות היומיומי שלהם – לכדי ייצור התנחלות שהיא בה בעת חלק ממערך הכיבוש הקולוניאלי, פרוור עירוני מודרני ומתוכנן היטב ומרחב חיים עשיר ומורכב.

היסטוריה קצרה של מעלה אדומים

אחרי מלחמת 1967, ראש הממשלה לוי אשכול עמד על כך שישראל רוצה את הנדוניה (השטחים שנכבשו) אך לא את הפלֶה (הפלסטינים) (Gordon 2008, 29). גישה זו ננקטה במיוחד בכל הנוגע לאזור ירושלים, לאור מעמדה של העיר כבירת ישראל, ההחלה החד-צדדית של הריבונות על מזרח העיר כבר בסוף יוני 1967³ ונוכחותה של אוכלוסייה פלסטינית משמעותית הן בגבולותיה המורחבים של העיר והן מיד בסמוך להם. כדי לגשר על הסתירה המובנית בין היעד הטריטוריאלי ליעד הדמוגרפי פנו ממשלות ישראל למסורת הציונית הוותיקה של התיישבות יהודית. אזור מעלה אדומים נחשב חלק מן "המרחב התפקודי" של ירושלים כבר זמן קצר לאחר המלחמה; בשלב מסוים אף הוצע לספחו לתחומה המוניציפלי של העיר (שלו 2009, 11), אם כי חלפו שנים אחדות בטרם התממש פרויקט כלשהו.⁴ בשנת 1974 החליטה ממשלת רבין להקים באזור פארק תעשייה בשם מישור אדומים, ולצדו הוקם "מחנה עובדים" קטן שנועד לשכן את העובדים ואת בני משפחותיהם – פשרה בין המתנגדים להקמת יישוב אזרחי לבין מי שרצו להקים במקום עיר של ממש.

הזיקה התפקודית בין מעלה אדומים למטרופולין ירושלים באה לידי ביטוי כבר בנוסח החלטת הממשלה מנובמבר 1974 לתכנן את האזור "בהתחשב בצורכי הפיתוח העירוני-התעשייתי של ירושלים" (מצוטט אצל שלו 2009, 12). חודשים ספורים מאוחר יותר בחרה הממשלה לבצע במקום הפקעה רשמית – הליך חריג ביותר באותה תקופה, שהיה כרוך בשינוי לצמיתות של הבעלות על הקרקע בשטח של שלושים קמ"ר לערך (שם, 9–14).⁵

3 יש לזכור כי בעוד שטח מזרח ירושלים הירדנית עמד על שישה קמ"ר בלבד, ישראל סיפחה לשטחה ב-28 ביוני 1967 70 קמ"ר, שכללו את שטחם המלא או החלקי של 28 עיירות וכפרים נוספים, בהתאם לשיקולים דמוגרפיים, צבאיים וכלכליים שונים. בעקבות הסיפוח גדל שטחה הכולל של ירושלים פי שלושה (מ-35 ל-105 קמ"ר).

4 על ההיסטוריה המוקדמת של מעלה אדומים ראו (Allegre and Handel forthcoming).

5 מדובר בהפקעה של אדמות הכפרים אל-עיורייה, א-טור, עיסאווייה, אבו דים, חאן אל-אחמר ונבי מוסא, שכללו קרקע פרטית וקרקע ציבורית גם יחד. טיעונים משפטיים שונים הועלו נגד חוקיות ההפקעה של השטח ב-1974; ראו שלו 2009.

עד מהרה שב ועלה הרעיון להקים יישוב חדש באזור: בדצמבר 1975, כאשר 25 המשפחות הראשונות עברו להתגורר ב"מחנה העובדים" של מעלה אדומים, כבר הוגשו תוכניות להקמת שלושה יישובים בפריפריה הירושלמית: מעלה אדומים, אפרת וגבעת זאב.⁶ בשנת 1977 נערך תסקיר ראשוני מקיף וממשלת רבין, באחת מישיבות הקבינט האחרונות לפני הבחירות שהתקיימו בחודש מאי, אישרה את התוכנית להקמת התנחלות חדשה וגדולה באזור מעלה אדומים.⁷ לאחר הבחירות מיהרה ממשלת הליכוד להוציא אל הפועל את התוכנית להקמת היישוב החדש, והוא נבנה בשנים 1978–1982. ביצוע הפרויקט היה כרוך בגיוס של מיומנויות ומשאבים רבים; הפרויקט יצא אל הפועל באמצעות תכנון מקביל של תוכניות מתאר ותוכניות מפורטות של השכונות וגיוס מהיר של "עשר חברות בנייה, שמונים יועצים והקצאה של משאבים אדירים ממושרד השיכון" (Leitersdorf [undated], 1). התהליך כולו יושם במהירות רבה: הסקר המקדים נערך באמצע 1977; בנובמבר 1979 התקיים טקס הנחת אבן הפינה והיישוב נחנך בספטמבר 1982. בינתיים נבנו 2,600 יחידות דיור "בקצב פיתוח יוצא דופן לישראל" (לייטרסדורף, אצל Weizman 2007, 112).

מאז ראשית שנות השמונים פעלו כמעט כל ממשלות ישראל להרחבת מעלה אדומים ולחזיוקה והיא הפכה במהירות להתנחלות הגדולה ביותר מחוץ למזרח ירושלים. בשלהי 1992 הכריז יצחק רבין על הקפאה חלקית של הבנייה בהתנחלויות, אבל מעלה אדומים הצליחה לחמוק מהמגבלה הזו (Friedland and Hecht 1996, 444–446). לאחר תחילתו של תהליך אוסלו תחת ממשלת רבין הורחב שטח השיפוט העירוני של ההתנחלות ל-48 קמ"ר, כך שגבולותיה נגעו באלה של ירושלים (שטחה של תל אביב, לשם ההשוואה, הוא 52 קמ"ר). תוכנית אב לפיתוח המטרופולין ירושלים, שאושרה בממשלה ב-1994 אך מעולם לא אומצה כמסמך מדיניות רשמי, צפתה שהאוכלוסייה היהודית ב"מרחב הגידול" של מעלה אדומים תגדל פי ארבעה (Bollens 2000, 55–57, 141–148). בשנות תהליך אוסלו (1993–2000) גדלה אוכלוסיית מעלה אדומים מ-17,000 ל-25,000 תושבים.

הקמת ההתנחלות הייתה כרוכה כאמור בהפקעה של שטחי קרקע עצומים, לרבות קרקעות בבעלות פלסטינית פרטית, וכן בעקירה של השבט הברואי ג'האלין שהתגורר באזור (שלו 2009). הרשות הפלסטינית והקהילה הבין-לאומית ברובה רואות במעלה אדומים את אחת הסוגיות הקשות והחשובות ביותר בהקשר להסכם בין ישראל לפלסטינים על מעמד הקבע, הן בשל גודל ההתנחלות והן בגלל מיקומה במפגש הצירים ירושלים–יריחו ובית לחם–רמאללה. ההתנחלות מחלקת בפועל את הגדה המערבית לשני חלקים שונים, ודומה שהתוכניות לפיתוח עתידי של ההתנחלות (לרבות השלמת גדר ההפרדה והרחבת מעלה

6 ריאיון עם צביה אפרתי, ראש אגף פרוגרמות במשרד הבינוי והשיכון, ירושלים, נובמבר 2010; ארכיון מעלה אדומים, מסמך מס' 650.0, תוכנית משרד הבינוי והשיכון, ללא תאריך מספטמבר 1975; רובינשטיין 1975.

7 ארכיון מעלה אדומים, 2515.0, מזכר מאת ישראל גלילי אל שלמה רוזן, 6.2.1977.

אדומים במה שנקרא אזור E1) עשויות לסתום את הגולל על פתרון שתי המדינות (בהקשר זה ראו Allogra 2014).

אבל תהיה זו טעות לנסות ולהבין את צמיחתה של מעלה אדומים רק לנוכח שיח הכיבוש ושיקולי התפשטות אידיאולוגיים ואסטרטגיים. למעשה, ההתפתחות המהירה והצמיחה העקבית של ההתנחלות מקורן בטבעה הפרוורי ובתפקידה בהרחבת המטרופולין ירושלים. מעלה אדומים סיפקה מענה לצורך המבני בדיוור – צורך שנבע מהצפיפות במרכז ירושלים ומהתמעטות השטחים הזמינים לבנייה במרחב הפיתוח הטבעי של העיר, על הציר שבין ירושלים לתל אביב.⁸ מאז ראשית שנות השמונים, גורם מכריע בצמיחת הקהילה היה שטף קבוע של ירושלמים שעברו להתגורר במעלה אדומים שלא ממניעים אידיאולוגיים; הם המשיכו לעבוד בעיר אך חיפשו אפשרויות דיור טובות יותר.

כוח המשיכה של מעלה אדומים לתושבים פוטנציאליים הוגבר בזכות תמיכות נדיבות שסיפקה הממשלה. המתנחלים נהנו – וממשיכים ליהנות עד היום – מסל רחב ומגוון של תמריצים ציבוריים המתווספים לפער המחירים שמייצר שוק הנדל"ן בין ירושלים לפרוורים: מחירי קרקע נמוכים ממחירי השוק, תמריצים ממשלתיים ליוזמים, מענקים בנטילת משכנתאות וכן הלאה, זאת פרט לתקציבים המוקצים לענייני ביטחון (Reuveni 2003, 359–360; Hever 2010, 62–68).

במסה שכתב על היסודות המעמדיים של הכיבוש מתאר דני גוטוויין כיצד משטר הכיבוש מפצה על תוצאותיו של משטר ההפרטה הניאו-ליברלי. בשעה שיד אחת של המדינה מפריטה ומקצצת בקצבאות, מציעה ידה השנייה מדינת רווחה חלופית בשטחים שמעבר לקו הירוק. לדברי גוטוויין, "ההטבות המופלגות שהציעה 'ארץ ההתנחלויות' [...] הפכו למנגנון שפיצה את המעמדות הנמוכים על הפגיעה שחוללה ההפרטה בשירותי הרווחה בישראל, והן שהניעו את עיקר תנועת ההגירה לשטחים".⁹ אין תמה אפוא שמאז היווסדה הפכה מעלה אדומים ליעד פופולרי לזוגות צעירים שחיפשו פתרונות דיור מחוץ למרכז ירושלים, שהלכה ונעשתה צפופה ויקרה.

עם זאת, חשוב להדגיש שמעלה אדומים, שהוכרזה כעיר ב-1991, הציעה יותר מאשר פיצוי למעמדות המוחלשים; למעשה מושא הפנייה העיקרי שלה היה מעמד הביניים והיא הציעה לו סטנדרטים גבוהים בקנה המידה של אותה תקופה. דירות חדשות במחירי מציאה, תכנון מוקפד, בתי ספר וגנים, נופים נהדרים של ירושלים ושל מדבר יהודה בהתנחלות גדולה ומודרנית במרחק נסיעה לא רב ממרכז העיר: למעלה אדומים היה הרבה מה להציע לירושלמי הממוצע בן המעמד הבינוני. כפי שציין העיתונאי והחוקר האמריקני רוברט פרידמן, התנחלויות כמו מעלה אדומים הן "לא רק זולות, אלא [...] גם שכונות מגורים נאות שלא היו נראות חריגות בפרוורי העיר פיניקס או באורנג' קאונטי, קליפורניה" (Friedman 1992, xxiv–xxv).

8 Benvenisti 1984; Newman and Portugali 1987; Portugali 1991; Newman 1996

9 גוטוויין 2004, 206; וראו גם את מסתו של דני גוטוויין בגיליון זה.

למעשה, פיתוחה של מעלה אדומים שעתק את עקרונות התכנון של פרוורים ברחבי העולם מאז תחילת שנות העשרים של המאה העשרים: "סדר/יעילות, חשיפה יומימית ליופיו ולטובו של הטבע, שימוש בטכנולוגיה לשיפור איכות החיים, איכויות אסתטיות וערכים של אינדיבידואליזם, משפחה וקהילה" (Modarres and Kirby 2010, 116). בבניין העיר יושמו תיאוריות תכנון וטכנולוגיות חדשניות כגון תכנון מטרופוליני יעיל; השקפה חדשה, פוסטמודרנית, המבוססת על גיוון מרחבי ועל החיפוש אחר שפה אדריכלית מקומית; ופתרונות טכניים חדשניים כמו שימוש שיטתי בתחנות אקלים. כל אלה נועדו להציע לתושבים איכות חיים גבוהה ו"מגוון רחב של שירותי מסחר ומוסדות תרבות, חינוך, בידור וספורט" (Leitersdorf [undated], 5), להגדיל את קסמו של היישוב החדש ולהגביר את כוח התחרות שלו מול ירושלים.¹⁰ בפרסום של הסוכנות היהודית מהשנים האחרונות, שיועד ליהודים החיים בחו"ל ושוקלים לעלות לארץ, תוארה מעלה אדומים באופן הממחיש את העקרונות האלה כמעט אחד לאחד:

[...] גיוון ושירותים של עיר, חמימות של עיירה קטנה, ניקיון ותכנון מראש של פרוורים [...] מעלה אדומים מוקפת בנוף הגבעות עוצר הנשימה של מדבר יהודה, מנשבת בה בריזה מדברית יבשה אך קרירה והיא מקושטת בשדרות רחבות ופורחות ובשפע גנים ציבוריים. היא מציעה איכות חיים גבוהה, חיי קהילה עשירים, גיוון תרבותי ומוסדות חינוך ומתקנים מעולים [...]. מעלה אדומים מציעה את הגיוון החברתי של העיר אך משמרת את תחושות הרעות והקשר השכונתי, הזיקה לבית הכנסת והתחושה הכללית של מעורבות קהילתית.¹¹

המקרה של מעלה אדומים מראה לנו עד כמה מוטעית היא ההסתכלות הרואה בהתנחלויות כולן חטיבה אחת ואחידה, שכל מטרתה היא כיבוש הקרקע משיקולים אידיאולוגיים ודתיים. ברור למדי שחווית החיים של תושבי מעלה אדומים שונה מאוד מזו של אנשי היישוב היהודי בחברון, למשל. ביסוד המעבר למעלה אדומים ניצבים אפוא – מראשיתה ועד היום – תשוקות וצרכים כלכליים וחומריים של התושבים העתידיים ולא בהכרח רצון מודע לחצות את הקו הירוק.

חשיפת "אפקט ירושלים"

כפי שציינה ג'נט אבו לו'ע'וד בראשית שנות השמונים, התנחלויות כמו רמת אשכול, הגבעה הצרפתית, נווה יעקב, גילה, תלפיות מזרח או רמות נעלמו מהדיון האקדמי על מדיניות ההתנחלות הישראלית, בדיוק משום שנכללו בגבולות המוניציפליים של ירושלים כפי שישראל מגדירה אותם (Abu-Lughod 1982, 25). אבחנה זו של אבו לו'ע'וד תקפה עד היום. הבעיה אינה נעוצה בכך שאותה "היעלמות" הגנה על התנחלויות אלה מפני ביקורת שהופנתה ביתר קלות

¹⁰ Tamir-Tawil 2003, 153–155; ריאיון עם אלינער ברזקי, מהנדסת העיר ירושלים לשעבר וחברה בצוות התכנון של מעלה אדומים, תל אביב, פברואר 2010.

¹¹ המודעה הופיעה בעבר באתר של הסוכנות היהודית.

כלפי שכונות ויישובים אחרים בגדה המערבית; הבעיה היא ש"אפקט ירושלים" – כלומר האימוץ הפטישיסטי של גבולות שהוגדרו מלמעלה ובאופן חד-צדדי כמסגרת ההתייחסות הטריטוריאלית הפשוטה וה"טבעית" – מקשה עלינו להבין את מדיניות ההתנחלות של ישראל. שנות השמונים המוקדמות, למשל, מתוארות בחלק גדול מספרות המחקר כשנות הפריחה של ההתנחלויות – תוצאת המהפך שחולל הליכוד בבחירות 1977. במילותיו של אייל ויצמן, בשנת 1977 "ממשלת [מנחם בגין] עשתה ניסיון מוקדם להפוך את מפעל ההתנחלות מיוזמה מאולתרת לפרויקט מדינתי משוכלל" (Weizman 2007, 111). תום שגב טען אף הוא טענה דומה; הוא דחה את טענתו של גרשום גורנברג כאילו מדיניות הליכוד רק הקצינה מגמות קיימות וקבע כי "אף שב-1977 מתנחלים כבר החלו לנוע אל תוך השטחים, בנקודת הזמן הזו מספרם לא עלה על 60,000, וכ-40,000 מתוכם התגוררו במזרח ירושלים".¹²

אבל פרשנויות אלה מבוססות על הבחנה שרירותית למדי בין התנחלויות הנמצאות בתוך גבולותיה המוניציפליים של ירושלים לבין אלה הנמצאות מחוץ להם. הבחנה זו משקפת את האופי הפטישיסטי של הטריטוריה, המביא לכך שמרחב, המוגדר מלמעלה על ידי פוליטיקאים ומתכננים (המרחב המומשג בלשונו של לפבר), הופך ל"טבעי". הפטישיזם הזה הופך את המעשה הפוליטי של ייצור הטריטוריה לשקוף, ובכך משרת את הרציונל של מנגנוני הכוח. מובן שההבחנה בין מזרח ירושלים לשאר הגדה המערבית עשויה להיות רלוונטית מנקודת מבט פוליטית-דיפלומטית; אך מנגד היא אינה אלא פיקציה משפטית שייצרו ממשלות ישראל כדי לא להתמודד עם ההשלכות הדמוגרפיות של השליטה בגדה המערבית. יתר על כן, בעקבות הדינמיקה של ההתרחבות העירונית של ירושלים מאז 1967 התברר שהבחנה זו אינה רלוונטית במידה רבה. ב-1967 הגבולות המוניציפליים החדשים וה"אבסורדיים" (Benvenisti 1995, 53) של העיר כבר נשאו אופי מטרופוליני מובהק; האלוף רחבעם זאבי, שעמד בראש הוועדה הבין-משרדית שהופקדה על הנושא, סיכם את העקרונות שהנחו את שרטוט הגבולות החדשים: "תוספת שטח מרבי [...] אשר נועד לאפשר את התרחבות העיר לכרך גדול" (גזית 1999, 221). יאיר אסף-שפירא, חוקר תכנון ממכון ירושלים למחקרי מדיניות, טען באשר לגילה, לפסגת זאב ולרמות כי "אילו הוקמו במנותק מירושלים היו זוכות מיד במעמד עיר [...] השכונות האלה מתפקדות כפרוורים ומרכז ירושלים מתפקד כאזור ליבה מטרופוליני, אבל אנחנו לא רואים את זה כל כך בנתונים, כי השכונות נמצאות בתוך הגבולות המוניציפליים" (ריאיון, ירושלים, פברואר 2010). במילים אחרות, למרות מעמדן השונה במערכת המינהלית הישראלית, גם גילה ופסגת זאב (שהוקמו בתחומי הגבולות המוניציפליים של ירושלים, בידי ממשלות המערך

¹² Segev 2006, 148. נתוניו של שגב אינם מדויקים, למיטב ידיעתנו, בפרט בנוגע לאומדן של 20,000 מתנחלים שהתגוררו באותה תקופה בגדה המערבית מחוץ למזרח ירושלים. ויליאם הריס, למשל, מנה 47,000 מתנחלים במזרח ירושלים בסוף 1978 (Harris 1980, 145). מירון בנבנשתי ספר כ-5,000 מתנחלים בשנת 1977 (Benvenisti 1987, 55). על סמך מקורות אלה, ורק לצורכי האומדן הגס, אפשר לומר שמספר המתנחלים בשנת 1977 עמד על 50,000 נפש לערך (45,000 במזרח ירושלים ועוד 5,000 מחוץ לגבולותיה).

והליכוד, בהתאמה), וגם מעלה אדומים (רשות מקומית נפרדת, שתוכננה בידי המערך והוקמה בידי הליכוד) – כולן התנחלויות פרווריות בחסות מדינתית באזור המטרופוליני של ירושלים. למעשה, מתכננים בכירים במשרד הבינוי והשיכון מתארים את השלבים השונים של התפתחות המטרופולין – מההתנחלויות הראשונות שהוקמו אחרי 1967 בתוך גבולות העיר, דרך הקמתן של מעלה אדומים, גבעת זאב ואפרת, ועד פיתוח מאוחר יותר בשנות השמונים – במונחים של תהליך כולל של חיזוק ירושלים היהודית באמצעות יצירת עורף יהודי ממזרח לעיר.¹³

כל הגדרה של מטרופולין היא שרירותית במידה כלשהי, ואפשר להשתמש במונחים חלופיים רבים. במקרה של ירושלים הקושי מתעצם בשל רשת מורכבת של סמכויות שיפוט עירוניות ומדיניות (כמו הקו הירוק והחלוקה לאזורי A, B ו-C) ובגלל הפוליטיזציה הקיצונית של כל סוגיה כמעט הנקשרת במדיניות עירונית ובפיתוח עירוני. למעשה עולה השאלה עד כמה המתודולוגיות המקובלות להגדרת שטחים מטרופוליניים ניתנות בכלל ליישום במקרה הירושלמי, לנוכח הגבלות התנועה המוטלות על פלסטינים.¹⁴ ממניעים פרקטיים התייחסתי במאמר זה לאזור מטרופוליני "גדול", בטווח של 20–30 ק"מ מהעיר העתיקה, שאוכלוסייתו מונה כשני מיליון נפש עם רוב פלסטיני קטן.¹⁵

מכל מקום, אם נדבר על האזור המטרופוליני של ירושלים במקום על הגבולות המוניציפליים של העיר נגלה כי הדמיון בין קווי המדיניות שיישמו ממשלות הליכוד והמערך עולה בהרבה על ההבדלים ביניהם. על רקע זה, הנתונים שתום שגב מביא רחוקים מלהוכיח את טענתו. במהלך העשור שאחרי 1977 צמחה אוכלוסיית המתנחלים מחוץ למזרח ירושלים מ-5,000 ל-45,000, ואילו האוכלוסייה היהודית במזרח ירושלים צמחה מ-45,000 לכ-100,000. כלומר, אף שאוכלוסיית המתנחלים אכן רשמה גידול עצום בשנים 1977–1986, הרי מרבית הגידול מקורו בכל זאת במזרח ירושלים, שם הושלמו מיזמי הדיור הגדולים ב"שכונות החדשות" עוד בראשית שנות השבעים. ביתר הגדה המערבית, שם מרבית ההתנחלויות נבנו מאפס, הגידול באוכלוסייה (תוספת של 40,000 נפש) כמעט שווה לזה שנרשם במזרח ירושלים בשנים 1967–1977, כאשר מפלגת העבודה הייתה בשלטון. יש לציין שמתוך מספר זה, מעלה אדומים לבדה מנתה בשנת 1986 מעל 10,000 תושבים.¹⁶

13 ראיונות עם צביה אפרתי, ראש אגף פרוגרמות במשרד הבינוי והשיכון, ועם בנימין וייל, מנהל מחוז ירושלים במשרד הבינוי והשיכון, ירושלים, נובמבר 2010.

14 בסוגיה זו ראו Khamaisi 2008; Nasrallah 2008.

15 ההגדרה שלי מבוססת על הרעיון של "סובב ירושלים" כפי שמגדיר אותו מכון ירושלים למחקרי מדיניות (השנתון הסטטיסטי לירושלים, 2010/2009, לוח י"ד, <http://tinyurl.com/ha7s2pe>). כיוון שמכון ירושלים למחקרי מדיניות אינו מציג מפות ואינו מביא נתונים על אזורים פלסטיניים, הוספתי אני נתוני אוכלוסייה עבור 143 אזורים פלסטיניים שהחלטתי לכלול בגבולות המטרופולין של ירושלים. נתוני האוכלוסייה מבוססים על מפקד האוכלוסין שערכה הלשכה לסטטיסטיקה של הרשות הפלסטינית בשנת 2007 (PCBS 2009).

16 הערכות שלי המבוססות על נתונים של ויליאם הריס (Harris 1980, 145), מירון בנבנשתי (Benvenisti 1987, 55), ושולם עכשיו, www.peacenow.org.il.

במילים אחרות, את הגידול הדרמטי באוכלוסיית המתנחלים מחוץ למזרח ירושלים אחרי שנת 1977 יש לבחון לאור העובדה שרובות ישראלים כבר הספיקו לעבור לאזור ירושלים שמעבר לקו הירוק בין 1967 ל-1977. יתרה מכך, לטענת הגיאוגרף יובל פורטוגלי, אפילו אחרי 1977 "הקולוניזציה היהודית בגדה המערבית הייתה בראש ובראשונה חלק מההתרחבות המטרופולינית של אזור תל אביב ומהמטרופוליניזציה של ירושלים", כאשר ירושלים בפרט תרמה "יותר מכל עיר ישראלית אחרת לקולוניזציה היהודית בגדה המערבית" (Portugali 1991, 33, 46). במידה מסוימת מעלה אדומים, שתכנונה הגיע לשלבי הכרעה בחודשים האחרונים לשלטון המערך, היא דוגמה לאופן שבו "המקסימליזם הטריטוריאלי" של הליכוד הסתגל למגמות של פרוור. לכאורה, פיתוח של התנחלות מטרופולינית גדולה לא התאים לדפוס ההתנחלות האידאולוגי המקורי של הליכוד — כלומר לחזון של כיבוש הארץ באמצעות הקמת התנחלויות יהודיות קטנות בלב הגדה שיטרפדו כל אפשרות לפשרה טריטוריאלית עתידית עם שכנותיה של ישראל (Benvenisti 1984, 52–55). אבל הלכה למעשה, הפוליטיקאים של הליכוד גילו גמישות רבה כלפי נימוקים תכנוניים והכירו במגמת הפרוור הפועלת בחברה הישראלית. הליכוד הבין שהדרישה לדיוור פרוורי — אם תתועל לאזורי הגדה המערבית הסמוכים לתל אביב ולירושלים — תוכל לייצר עלייה משמעותית בהיקף אוכלוסיית המתנחלים, עלייה שלא יהיה אפשר להשיג בשום דרך אחרת. כפי שאמר פנחס ולרשטיין, לשעבר מנכ"ל מועצת יש"ע, על המתנחלים הלא-פוליטיים של ביתר עילית: "אני לא מצפה מהתושבים החרדים לכלום. אבל גם אם הם מגיעים לכאן לא מסיבות אידאולוגיות, הם הרי לא יוותרו על בתיים כל כך בקלות" (רותם 2003).

ואמנם, הרוב המכריע של המתנחלים מעדיפים התנחלויות פרווריות: בשנים 1994–2004 שבע מבין עשר ההתנחלויות שרשמו את הגידול המהיר ביותר היו ממוקמות באזור המטרופוליני של ירושלים (FMEP 2010). בשנת 2002 77% מהתושבים הישראלים בגדה המערבית, בניכוי מזרח ירושלים, ציינו גורמים של "איכות חיים" כמניעים המרכזיים למגורים בהתנחלויות (Shabi 2010). כיום הרוב המכריע של המתנחלים מתגוררים בקהילות פרווריות גדולות סביב ירושלים. התמונה אינה משתנה גם אם מאמצים הגדרה צרה יותר של האזור המטרופוליני: בשנת 2008, מבין 21 התנחלויות שאוכלוסייתן גדולה מ-5,000 תושבים, תשע היו בגבולותיה המוניציפליים של ירושלים, וחמש נוספות (מעלה אדומים, גבעת זאב, אפרת, ביתר עילית ומודיעין עילית) היו ממוקמות בגושי ההתנחלויות העיקריים ממש מחוץ לגבולות העיר, בין חמישה לעשרה קילומטרים מהקו הירוק. אוכלוסיית 14 ההתנחלויות האלה לבדן מונה לפי נתוני בצלם כ-360,000 בני אדם (בצלם 2011).

בה בעת, ממשלות ישראל לא הצליחו במיוחד בקידום ההתנחלות באזורים נידחים יותר של הגדה המערבית. משקלן הדמוגרפי של "ההתנחלויות האסטרטגיות" של המערך נותר שולי, אבל גם הליכוד לא השיג הרבה יותר. לפי תוכנית האב מ-1983, למשל, התנחלויות ב"אזורי ביקוש", שהוגדרו לפי מרחק הנסיעה מגבולות תל אביב וירושלים, זכו להטבות

ממשלתיות מופחתות בהשוואה ל"אזורי עדיפות לאומית", הממוקמים ברובם בעומק הגדה המערבית (Weizman 2007, 122–125). אבל אם בוחנים את 24 ההתנחלויות המונות 2,000 תושבים ומעלה (נתוני 2007), רק חמש ממוקמות ב"אזורי העדיפות הלאומית" שהוגדרו כך בשנת 1983 — ושלוש מבין אלה ממוקמות ממילא באזורי ביקוש סביב ירושלים (Benvenisti 1984, 81; לין וויצמן 2002). במילים אחרות, מדיניות הסיוע הדיפרנציאלי של ממשלת ישראל לא הצליחה בדרך כלל לדחוף מתנחלים אל מחוץ לטבעת המטרופולינית של ירושלים (ראו גם Newman 1996, 64–66), אל אזורים נידחים יותר שבהם לעתים "האדריכלות מחליפה את הנוכחות האנושית" (Segal and Weizman 2003, 22).

מנתונים אלה עולה שנקודת המפנה — שהתרחשה לכאורה בעקבות המהפך הפוליטי של 1977 — היא הרבה פחות בולטת אם איננו מקבלים את ההבחנה השירותית למדי בין התנחלויות הנמצאות בתוך הגבולות המוניציפליים של ירושלים להתנחלויות הממוקמות מחוץ להם. למרות ההבדלים הברורים ביניהן, ממשלות המערך והליכוד כאחת מיקדו את מאמציהן בראש ובראשונה ביישוב האזור המטרופוליני של ירושלים, ומפגש האינטרסים הזה הוא המאפיין החשוב ביותר במדיניות ההתנחלות הישראלית בכללותה.

הסופראימפוזיציה של ההגדרות הטריטוריאליזם באשר לשאלה מהי ירושלים ומהם גבולותיה (המרחב המושג), מחד גיסא, ושל האופנים שבהם המטרופולין מתפקדת בפועל מבחינות גיאוגרפיות וכלכליות (המרחב הנתפס), מאידך גיסא — היא שמסבירה את כוחו היצרני של "אפקט ירושלים". לפיכך הטענה היא שלא ניתן להבין את ההיסטוריה של מפעל ההתנחלויות (ושל מרחבים פוליטיים בכלל) בלי להביא בחשבון את הצורך להסיר את הצעיף האידאולוגי של הגדרות המרחב ולחקור לעומק את המאפיינים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים של ייצור הטריטוריה. בחלק הבא אתמקד בממד השלישי, המרחב הנָחיה.

"מעלה אדומים היא ירושלים"? ייצור מרחב מטרופוליני חדש

מדיניות ההתנחלות הישראלית נתפסת בדרך כלל כמפעל פוליטי טהור, פרויקט של כיבוש הארץ המבוצע בידי תנועת המתנחלים ומדינת ישראל ממניעים לאומיים או משיחיים. במונחים לפבריאניים, פרשנות זו מכוננת מעין היררכיה בין שלושת ממדי המרחב: הנתפס (perceived), המומשג (conceived) והנָחיה (lived). מדיניות ההתנחלות הישראלית מפורשת כהפעלה פשוטה של הנדסה חברתית-מרחבית, שבאמצעותה המרחב הקולוניאלי המומשג (דהיינו, מושג מופשט ואידאולוגי של טריטוריה) מולבש על גבי המרחבים הנָחיים והנתפסים (כלומר על גבי תפיסות המרחב הפרטיות ועל גבי הפרקטיקות המרחביות-חברתיות). ואולם אני טוען שזו הבנה לקויה של הדינמיקה של מדיניות ההתנחלות הישראלית, וכי גישה לפבריאנית תאפשר לנו להביא בחשבון את ההקשר ואת יחסי הגומלין בין שלושת מנועי הייצור החברתי של מרחב וטריטוריה. במילים אחרות, אסטרטגיה טריטוריאלית מוצלחת אינה מסתכמת בכפייה פשוטה של היגיון אחד ויחיד על גבי טריטוריה נתונה; היא תהליך

המתפתח במקביל על פני שלושת ממדי המרחב, תהליך שמעצב את התצורות הטריטוריאליזם הקיימות ובו בזמן גם מתעצב בדיהן.¹⁷

בהיסטוריה של מעלה אדומים – עיר מתוכננת שהוקמה בידי ממשלת ישראל בשטח כבוש – ניכרים בלי ספק הגורמים האידיאולוגיים והאסטרטגיים של ייצור המרחב שעומדים ביסוד הקולוניזציה: מפעל הגאולה של ארץ האבות, החששות הדמוגרפיים המובנים בפוליטיקה הישראלית, הטיועון הביטחוני שביסוד התפיסה של "גבולות בני הגנה" וכן הלאה.¹⁸ אך כפי שכבר נאמר לעיל, את ייצור המרחב יש לבחון מכמה זוויות משלימות, והמקרה של מעלה אדומים מזמין אותנו לשקול גורמים נוספים שהיו מעורבים בתהליך ייצורה של טריטוריה ובהשלכות של הייצור הזה.

המתפתח לפיתוח מוצלח של מעלה אדומים היה יחסי הגומלין בין תכנון מרכזי, העדפות שוק ומגמות פרוור (ראו מגור 2015). פיתוחה של מעלה אדומים לא שכפל מנגנון של "ניסויים ארכיטקטוניים מקיפים, מבוקרים ויעילים" כמו זה שאפיין את מדיניות פיזור האוכלוסין המוכתבת מלמעלה ב"תוכנית שרון", תוכנית המתאר הארצית משנות החמישים (Efrat 2003, 60), אלא נסמך מראש על התלכדות האינטרסים בין שאיפות ההתפשטות של המדינה ובין מנגנוני השוק החופשי והעדפות צרכניות כלכליות ותרבותיות כלל-ישראליות. תומס לייטרסדורף, מי שתכנן בפועל את הקמת העיר, מציין כי מעלה אדומים

הייתה סיפור הצלחה וכל דירה שיצאה לשוק נחטפה מיד. לכן אמרו הפוליטיקאים, "טוב, אוכלוסיית יהודה ושומרון גדלה, אין לנו בעיות שיווק ואיננו צריכים להעניק הטבות עצומות כדי לתמוך בקרואנים בגבעות" [...] הייתי אומר שמקור ההצלחה של התקופה ההיא נעוץ בכך שהשיקולים התכנוניים והפוליטיים הלכו יד ביד (לייטרסדורף, אצל Tamir-Tawil 2003, 155–156).

הפרוור של מדיניות ההתנחלות הישראלית סיפק, הלכה למעשה, את התנאים הדרושים לגידול המהיר באוכלוסיית המתנחלים. זאת דווקא משום שהתנחלויות פרווריות כמו מעלה אדומים יצרו מכנה משותף טריטוריאלי לצרכים ולשאיפות של מגזרים שונים בחברה הישראלית: פוליטיקאים, פעילים פוליטיים, פקידים, אנשי עסקים, מתכננים וצרכנים.

17 ברנר ואלדן טוענים כי עבודתו של לפבר עצמו היא תזכורת לכך שייצור הטריטוריה אינו מתרחש על גבי לוח חלק: "מדיניות מקימות לעצמן טריטוריות לא בנסיבות שבחרו אלא בנסיבות הנתונות בפניהן" (Brenner and Elden 2009, 367). בהקשר של מדיניות ההתנחלות הישראלית יש נטייה לשכוח את האילוצים שמעמיד מצב העניינים הפיזי, האנושי והמשפטי בגדה המערבית בפני ההתרחבות הבלתי מרוסנת של ההתנחלויות. האסטרטגיה של "תפיסת הגבעות", למשל, הגיכה לא רק לצרכים פוליטיים וצבאיים ישראלים, אלא גם לפיזור הקיים של יישובים ושטחים חקלאיים פלסטיניים, כמו גם לגיאוגרפיה המשפטית של חוקי המקרקעין העות'מאניים (ראו למשל Weizman 2007, 117).

18 ראו למשל Benvenisti 1976; Dumper 1997; 2014; Bollens 2000; Allegra and Rokem (forthcoming).

מבחינת המתכננים, מעלה אדומים הייתה הפתרון הרציונלי ביותר להרחבת המטרופולין ירושלים. לדברי אלינער ברזקי, מהנדסת העיר ירושלים לשעבר וחברה בצוות התכנון של מעלה אדומים,

אם מתעלמים מן ההיבט הפוליטי, אני חושבת [שבניית מעלה אדומים] הייתה צעד הגיוני [...] שהעניק לירושלים זמן נוסף להתמודד עם הבנייה בתוך העיר [...] כי בתוך העיר אתה צריך לעבוד בכפית [...] גם בלי לחץ פוליטי, עדיין היית אומר: לא, אנחנו לא מתכוונים לתת לשוק להכתיב [התפתחות של ירושלים לכיוון מערב], אלא אנחנו מתכוונים לתכנן אותו, [...] איפה היית ממליץ לבנות עיר חדשה? זה היה [מזרחה] (ריאיון, תל אביב, פברואר 2010).

באשר לצרכנים, אפשר לראות כיצד שפתם של הקבלנים ושל סוכני הנדל"ן במעלה אדומים דומה לזו המשמשת לשיווק פרוורים מתוכננים בכל רחבי העולם — שפה המדגישה ערכים פרווריים המתחברים ישירות לחוויה של קונים פוטנציאליים. כך למשל במודעה הבאה:

מחוץ לירושלים — אבל קרוב כל כך — במרחק שבע דקות נסיעה מירושלים תמצאו את עצמכם במעלה אדומים, עיר חדשה שכבר מושכת את אוהבי ירושלים וסביבותיה. האזור תוכנן כאחד הפרוורים הצפוניים של ירושלים. נוף נהדר נשקף כאן אל המורדות המזרחיים של ירושלים ואל ים המלח — רמט בע"מ מציעה לך דירות מתוכננות להפליא ואת המיקום הטוב ביותר בעיר (מודעה בג'רוזלם פוסט, 1983, מובאת אצל Thorpe 1984, 119).

הפרוור של מדיניות ההתנחלות של ישראל היה גורם מכריע בשינוי המטרופולין ירושלים. הרעיון ש"מעלה אדומים היא ירושלים" הובע (וגם מומש) באינספור מסמכי תכנון, עלונים פוליטיים, פרסומי נדל"ן ותוכניות תקציב משפחתיות, כאשר כל ממד וממד מחזק זה את זה ומכשיר זה את זה. מעבר להחלטות הממשלה ולתכנון "מלמעלה", המחקר שלנו מעלה שהחוויה הפרוורית של המתנחלים היהודים (דהיינו הממד הנחיה של המרחב, lived space) היא גורם מכריע בייצור הטריטוריה וביצירתו של עירוב אוקסימורוני בין קרבה לירושלים למרחק ממנה.

בראיונות עם תושבי מעלה אדומים עולה שוב ושוב ביטול כמעט מוחלט של הקו הירוק כגורם טריטוריאלי בעל משמעות. אחת המרואיינות, לשעבר פעילה בארגון לא ממשלתי שארגן מפגשים בין יהודים לפלסטינים, שחלקם אף התקיימו במעלה אדומים עצמה, הכריזה:

אני לא רואה את עצמי כמתנחלת, אני מרגישה שאני פשוט חיה בפרוורים [...]. אני לא רואה את הקווים [...]. אני צוחקת הרבה עם רבקה [תושבת אחרת של מעלה אדומים, פעילה בארגון רבנים למען זכויות אדם], אני אומרת לה, "את יודעת, אנחנו מתנחלים למען זכויות אדם" (ריאיון עם ל', מעלה אדומים, מאי 2012).

בקצה השני של הקשת הפוליטית, תושב המגדיר את עצמו "ימני קיצוני" מציין:
אם אני מדבר עם אנשים מחוץ לארץ הם אולי יראו בי מתנחל [...] בפרט יהודים [...] יש להם הרבה כבוד למה שעשיתי, אבל אתה בטח כבר יודע מספיק על המצב כדי להבין ש[...] זה מין מצב התנחלותי מזויף. אני לא באמת מתנחל במובן הזה (ריאיון עם ד', מעלה אדומים, מאי 2012).

ואמנם, במונחי החוויה היומיומית של תושבי מעלה אדומים נראה שקשה לפעמים להבין איפה נגמרת מעלה אדומים ואיפה מתחילה ירושלים, כפי שעולה מדבריה של א':
אם שואלים אותי מאיפה אני, אני אגיד ירושלים, לא מעלה אדומים. יכול להיות שאגיד מעלה אדומים, זה קורה, מעלה אדומים או ירושלים זה כאילו אותו דבר בשבילי [...] למשל: הכול נמצא בירושלים. אם אתה רוצה ללכת לקניון — והקניון [במעלה אדומים] נחמד, אבל פעם הוא לא היה, לא היה כאן כלום — אם אתה רוצה ללכת לקניות עם ההורים, אז אתה הולך לירושלים [...]. ההורים הלכו לעבודה כל יום; הלכתי לצופים בירושלים [...]. אז היינו מגיעים [לירושלים] הרבה. כשיצאנו לבלות, היינו יוצאים בירושלים (ריאיון עם א', מעלה אדומים, מאי 2012).

מנגד, אף שקשה לכאורה להפריד בין מעלה אדומים לירושלים, הרי אורח החיים הפרוורי מבוסס תמיד גם על פרישה מליבת המרקם העירוני ועל התכנסות בגבולותיה של קהילה "נקייה", חפה (באופן חלקי לפחות) מהמאפיינים השליליים של חיי העיר. חשוב להדגיש שמדובר בדינמיקה של הפרדה שאינה צומחת רק ממערכת היחסים בין הישראלים לפלסטינים. במילתיו של אורן יפתחאל, מדיניות ההתנחלות הישראלית מתגמלת "קבוצות חברתיות שנעות כלפי מעלה ומחפשות 'איכות חיים' [...] — לשון נקייה, לעתים קרובות, לנהירתן של משפחות בנות המעמד הבינוני לפרוורים מסוגרים או מפקחים, 'מוגנים' מפני קרבתם של 'לא רצויים'" (Yiftachel 2003, 36).

מעלה אדומים אינה עיר אמידה במיוחד, והיא מדורגת 5 מתוך 10 בדירוג החברתי-כלכלי של הלמ"ס. עם זאת, דומה שהיא מציעה חוויה שונה — בטוחה, נקייה, טובה ומסודרת יותר — מזו של העיר ירושלים עצמה, המדורגת נמוך יותר ונחשבת לאחת הערים העניות בישראל. ואכן, מראיונות עם תושבי מעלה אדומים עולה כי הם רואים בה מקום בטוח, קהילה למופת המוגנת מפני פלישות של "אחרות לא נעימה". בשיחות עלו צורות רבות ושונות של "אחרות לא נעימה" כזו, מעבר להקשר של יחסי ישראלים ופלסטינים — למשל קבוצות "בעייתיות" ששילובן בכור ההיתוך הישראלי התגלה כמסובך יותר, או גורמים סביבתיים כמו עוני, פשע, התנהגות פוגענית, שירותים עירוניים גרועים וכן הלאה.

כך לדוגמה, בשיחות עם תושבי מעלה אדומים הועלה תרחיש שבו יעברו לגור לצדם שכנים פלסטינים, והוזכרו המקרים של הגבעה הצרפתית ופסגת זאב, שכונות שבשנים האחרונות

עברו להתגורר בהן לא מעט פלסטינים אזרחי ישראל (ראו מאמרם של יעקובי ופולאן בגיליון זה). תגובות התושבים לתרגיל המחשבתי הזה לא שחזרו בהכרח את הדיכטומיה הגלומה בסכסוך הישראלי-פלסטיני; הדעות על האפשרות של דו-קיום עם הפלסטינים נעו אמנם בין ספקנות לסרבנות, אך נקודת המבט של המרואיינים חרגה בעקביות מהשפה המקובלת של הסכסוך הלאומי:

שאלה: האם תופתע לראות תושבים פלסטינים במעלה אדומים?
תשובה: השאלה היא "למה" [...] אני מניו יורק, כור ההיתוך הגדול, אבל בכל זאת יש שם צינה-טאון, יש שם "איטליה הקטנה" [...] לכולם יש נישא משלהם, כן? גם ישראל ככה [...] יש לך אל-עזרייה ויש מעלה אדומים, אתה יודע [...] האם אני רואה יהודים גרים באל-עזרייה? כנראה שלא. האם אני רואה ערבים גרים במעלה אדומים? כנראה שלא. [...] אני לא יודע איזה מין ערבי ירצה להיות במעלה אדומים, [כי] השירותים שהוא באופן אישי עשוי לרצות לא בהכרח יהיו זמינים לו במעלה אדומים: חינוך, דת [...] אני יודע למה אני פה, כלומר זו קהילה יהודית נחמדה מחוץ לירושלים, פחות יקרה מירושלים, ואני אוהב את המקום. ועליתי לישראל כדי להיות במדינה יהודית (ריאיון עם ג', מעלה אדומים, ינואר 2012).

מעניין לראות שהמרואיין מתייחס לחווייתו כתושב ניו יורק: אפילו בהיעדר סכסוך אלים וממושך בין קבוצות אתניות שונות, הוא אינו רואה שום סתירה בין רעיון "כור ההיתוך" לבין קיומה של הפרדה בין קהילות שונות. מעלה אדומים היא כיסודו של דבר מקום השמור לקהילת שווים שיש להגן עליהם מפני פלישה של אחרים – אבל שוב, לא בהכרח אחרים פלסטינים. מבחן מעניין בהקשר זה הוא האופן הדומה שבו תושבים במעלה אדומים שופטים שתי "קבוצות בעייתיות" מבחינת שילובן בחברה הישראלית הכללית, קרי פלסטינים וחרדים. שיפוט זה לא תמיד נוטה חסד ליהודים דווקא, בין השאר משום שפלישה חרדית עתידית למעלה אדומים ודאי מתקבלת על הדעת יותר מפלישה פלסטינית, ולכן תושבים רבים נוטים לראות בנוכחות החרדית איום ממשי יותר על אורח חייהם ועל לכידות קהילתם.

שאלה: האם היית מעדיפה שכנים ערבים?
תשובה: כן! [צחקת] הם בטח יהיו יותר נחמדים. אגיד לך למה: לחרדים יש ציפיות, הם רוצים שאני אהיה יותר חרדית. הערבים לא היו עושים את זה, הם לא רוצים להמיר את דתי, אלה שהיו באים לכאן, הם פשוט היו חיים את החיים שלהם (ריאיון עם מ"ק, מעלה אדומים, יוני 2013).

מעבר למאפיינים התרבותיים השונים ולעדיפויות החברתיות-פוליטיות השונות של שתי הקבוצות, ההשוואה בין פלסטינים לחרדים קשורה גם במעמדם החברתי-כלכלי. למעשה, האור השלילי שבו רואים חלק מתושבי מעלה אדומים את בני שתי הקבוצות קשור בכך שלתפסתם לערבים ולחרדים

יש אותה רמה ואתם סטנדרטים: אלה ואלה לא עובדים; אלה ואלה לוקחים כסף מהביטוח הלאומי ונהנים משירותי רווחה, לאלה ולאלה יש המון ילדים, והם נטל על החברה. [החרדים] זורקים עלינו

אבנים, בדיוק כמו הערבים. אם אני נוסעת באל-עזרייה אולי יורקו עליי אבנים, אבל אם אסתובב [לבושה] ככה במאה שערים בטוח יורקו עליי אבנים (ריאיון עם א', מעלה אדומים, מאי 2012).

בהתאם לאותו קו מחשבה, מ' מתייחסת לפרופיל החברתי-כלכלי כמעין ערובה ליחסי שכנות טובים:

האם אתנגד [לרעיון של שכנים ערבים]? לא [...] האוכלוסייה שעוברת לגבעה הצרפתית מגיעה ממעמד חברתי-כלכלי מסוים, הם יהיו רופאים, עורכי דין וכו'. אלה לא חסרי ההשכלה. [...] ככה אני מרגישה, שמי שעולים בסולם החברתי יבחרו לחיות באזורים האלה. אלה [שלא] לא יחשבו לחיות כאן, וממילא גם לא יוכלו להרשות לעצמם (ריאיון עם מ', מעלה אדומים, יוני 2013).

הוספת הממד הנחיה של המרחב — דהיינו ההבנה שמעלה אדומים אינה רק התנחלות (שלכאורה כל משמעותה טמונה בייחוד המרחב ובהשתלטות עליו בכל מחיר), אלא גם פרוור (המספק חוויית חיים בטוחה והומוגנית) — מאפשרת לנו להבין טוב יותר את כוח המשיכה של העיר. המשחק המתמיד בין הפנים והחוץ הוא חלק מכוחה המשמעותי של הקהילה: מצד אחד, "מעלה אדומים היא ירושלים", תוך התעלמות מהגבולות המוניציפליים של העיר ומגבולות הקו הירוק; ומצד שני, מעלה אדומים אינה ירושלים, משום שהיא מאפשרת היבדלות ושימור של מרחב נקי ובטוח שרמת החיים בו גבוהה יחסית לחלק נכבד משכונות ירושלים. ההשתייכות למטרופולין, לצד המרחק הבטוח מהעיר עצמה, מציעים חוויית חיים אטרקטיבית; העובדה שמדובר בהתנחלות, כך נדמה, לא יכולה להיראות שולית יותר.

סיכום

ביסוד המאמר עומדת הטענה שבחינת ההתנחלויות הפרווריות בשטח המטרופולין ירושלים עשויה להעניק לנו תובנות חשובות לעניין הדינמיקה של מדיניות ההתנחלות הישראלית. הסתכלות כזו מאפשרת לנו לזנוח את ההתמקדות המטעה בממד המופשט של המרחב המומשג. ממד זה בא לידי ביטוי בדיפרנציאציה של מעמדן המשפטי של ההתנחלויות השונות בספר החוקים הישראלי, ובפרט בהבחנה השרירותית בין ירושלים (כפי שמגדירה אותה ישראל) לבין יתר הגדה המערבית — הבחנה שהיא אחד ההבדלים המבניים בין ממשלות העבודה/מערך והליכוד. זאת ועוד, פיתוחן של התנחלויות פרווריות כמו מעלה אדומים משמש דוגמה לדינמיקה המורכבת של "ייצור הטריטוריה" בנוף המטרופוליני המסוכסך של ירושלים; יש בו כדי לסתור את ייצוגו של "ייצור הטריטוריה" הזה במונחים של ניסוי מוכתב ומבוקר בהנדסה חברתית-מרחבית (הפרקטיקות המרחביות הבאות לידי ביטוי במרחב הנתפס), כמו גם את ההסברים הפשטניים והליניאריים בדבר החיבור בין פוליטיקה לתכנון. הלכה למעשה, האסטרטגיה הטריטוריאלית של ישראל עיצבה מחדש את המטרופולין ירושלים לפי שלושת הממדים הלפבריאניים של מרחב מומשג, נתפס ונחיה. דימויים מופשטים

של המטרופולין (החלום הפוליטי בדבר "ירושלים יהודית") שימשו מתכננים וקובעי מדיניות בישראל לשרטוט מודלים ודימויים עתידיים של המטרופולין. אבל בה בעת, פרקטיקות מרחביות-אורבניות קיימות הוגדרו מחדש בקנה מידה מטרופוליני – תהליך שהפך את ירושלים המחולקת, מלפני 1967, לעיר מאוחדת בפועל ולמרכז מטרופוליני עבור עורף יהודי ופלסטיני עצום משני עברי הקו הירוק. ולבסוף, פיתוחן של קהילות פרוורים כמו מעלה אדומים יצר תפיסה חדשה של גבולות ירושלים ושל עצם טיבה של העיר, תפיסה שהכתה שורש בדעתו של הציבור בישראל. הקמתן של קהילות פרווריות משגשגות כמו מעלה אדומים הייתה גורם מכריע בתהליך זה – ובפרט במחיקת הקו הירוק.

לאחר פינוי ההתנחלויות בסיני בעקבות הסכם השלום עם מצרים, הרב יואל בן נון, ממנהיגי המתנחלים באותה תקופה, עמד על כך שתנועת המתנחלים לא הצליחה "להתנחל בלבבות", כלומר שפרויקט ההתנחלויות נותר שנוי במחלוקת בחברה הישראלית בכללותה (Feige 2009). המתנחלים-הצרכנים של מעלה אדומים נחלו הצלחה גדולה יותר. אמנם הם עשו זאת בדרכים שאולי נראות ארציות מדי לרב בן נון, אולם הם הצליחו להתנחל בלב ישראל. קהילה חדשה של ירושלמים ותפיסה עצמית חדשה של מקומיות צמחו לא רק מאתוס ציוני או ממסמכי תכנון, אלא גם מהווילות של מעלה אדומים, מהקניון שלה ומהשדרות היפות, המעוטרת דקלים ועצי זית.

ביבליוגרפיה

- אלדר, עקיבא, ועדית זרטל, 2004. אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967–2004, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- בצלם, 2011. "נתונים על ההתנחלויות ואוכלוסייתן", 1.1.2011, בצלם (מקוון).
- גוטוויין, דני, 2004. "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש", תיאוריה וביקורת 24 (אביב), עמ' 203–211.
- גזית, שלמה, 1999. פתאים במלכודת: 30 שנות מדיניות ישראל בשטחים, תל אביב: זמורה ביתן.
- יפתחאל, אורן, 2006. "סדקים באוטופיה: על 'צדו האפל' של התכנון", בלוק 3, עמ' 78–90.
- ליין, יחזקאל, ואייל וייצמן, 2002. גול הקרקעות: מדיניות ההתנחלות בגדה המערבית, דוח, ירושלים: בצלם.
- מגור, ארז, 2015. "המדינה, השוק וההתנחלויות: מדיניות משרד הבינוי והשיכון והמעבר מהיאחזות משיחית לפיתוח עירוני בראשית שנות השמונים", סוציולוגיה ישראלית 20(2), עמ' 140–167.
- רביצקי, אביעזר, 1993. הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל אביב: עם עובד.
- רובינשטיין, דני, 1975. "תכנית להקים שלושה ישובים ועשר נקודות סביב ירושלים", דבר, 23.9.1975.
- רותם, תמר, 2003. "אנחנו? מתנחלים? חס ושלום", הארץ, 23.9.2003.

שלו, ניר, 2009. כרוניקה של סיפוח ידוע מראש: כוונותיה של ממשלת ישראל בהקמת מעלה אדומים, התוכניות לחברה לעיר ירושלים והפגיעה בפלסטינים, דוח משותף, ירושלים: בצלם ובמקום — מתכננים למען זכויות תכנון.

- Abu-Lughod, Janet, 1982. "Israeli Settlements in Occupied Arab Lands: Conquest to Colony," *Journal of Palestine Studies* 11, pp. 16–54.
- Allegra, Marco, 2013. "The Politics of Suburbia: Israel's Settlement Policy and the Production of Space in the Metropolitan Area of Jerusalem," *Environment and Planning A* 45(3), pp. 497–516.
- , 2014. "E-1, Or How I Learned to Stop Worrying about the Two-State Solution," *Open Democracy*, Aug. 1.
- Allegra, Marco, and Ariel Handel (forthcoming). "Colonizzazione per consenso: La nascita di Ma'ale Adumim (1967–1975) e la politica degli insediamenti israeliana in Cisgiordania," *Passato e Presente*.
- Allegra, Marco, Ariel Handel, and Erez Maggor, 2017. "The Politics of Everyday Life in the West Bank Settlements," in Marco Allegra, Ariel Handel and Erez Maggor (eds.), *Normalizing Occupation: The Politics of Everyday Life in the West Bank Settlements*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 1–17.
- Allegra, Marco, and Jonathan Rokem (forthcoming). "Urban Geopolitical Turbulence and the Power/Planning Nexus in Jerusalem," *International Journal of Urban and Regional Research*.
- Anderson, Benedict, 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso.
- Aran, Gideon, 1986. "From Religious Zionism to Zionist Religion: The Roots of Gush Emunim," *Studies in Contemporary Jewry* 2, pp. 116–143.
- , 1991. "Jewish Zionist Fundamentalism: The Block of the Faithful in Israel (Gush Emunim)," in Martin E. Marty and Scott Appleby (eds.), *Fundamentalism Observed*, Chicago: University of Chicago Press, pp. 265–344.
- Benvenisti, Meron, 1976. *Jerusalem, The Torn City*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- , 1984. *The West Bank Data Project: A Survey of Israel's Policies*, Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- , 1987. *1987 Report: Demographic, Economic, Legal, Social and Political Developments in the West Bank*, Jerusalem and Boulder, Colo.: Jerusalem Post and Westview Press.
- , 1995. *Intimate Enemies: Jews and Arabs in a Shared Land*, Berkeley: University of California Press.

- Bollens, Scott A., 2000. *On Narrow Ground: Urban Policy and Ethnic Conflict in Jerusalem and Belfast*, Albany: State University of New York Press.
- Brenner, Neil, and Stuart Elden, 2009. "Henri Lefebvre on State, Space, Territory," *International Political Sociology* 3(4), pp. 353–377.
- Dalsheim, Joyce, and Assaf Harel, 2009. "Representing Settlers," *Review of Middle East Studies* 43(2), pp. 219–238.
- Don Yehiya, Eliezer, 1994. "The Book and the Sword: The Nationalist Yeshivot and Political Radicalism in Israel," in Martin E. Marty and Scott Appleby (eds.), *Accounting for Fundamentalism: The Dynamic Character of Movements*, Chicago: Chicago University Press, pp. 262–300.
- Dumper, Michael, 1997. *The Politics of Jerusalem Since 1967*, New York: Columbia University Press.
- , 2014. *Jerusalem Unbound: Geography, History, and the Future of the Holy City*, New York: Columbia University Press.
- Efrat, Zvi, 2003. "The Plan: Drafting the Israeli National Space," in Rafi Segal and Eyal Weizman (eds.), *A Civilian Occupation: The Politics of Israeli Architecture*, London: Verso, pp. 59–78.
- Feige, Michael, 2009. *Settling in the Hearts: Jewish Fundamentalism in the Occupied Territories*, Detroit: Wayne State University Press.
- FMEP, 2010. *Report on Israeli Settlement in the Occupied Territories* 15(3) (online).
- Friedland, Roger, and Richard Hecht, 1996. *To Rule Jerusalem*, New York: Cambridge University Press.
- Friedman, Robert, 1992. *Zealots for Zion: Inside Israel's West Bank Settlement Movement*, New York: Random House.
- Gordon, Neve, 2008. "From Colonization to Separation: Exploring the Structure of Israel's Occupation," *Third World Quarterly* 29(1), pp. 25–44.
- Gorenberg, Gershom, 2006. *The Accidental Empire: Israel and the Birth of Settlements, 1967–1977*, New York: Times Books.
- Harris, William, 1980. *Taking Root: Israeli Settlement in the West Bank, the Golan, and Gaza-Sinai, 1967–1980*, Chichester (UK) and New York: Research Studies Press.
- Hever, Shir, 2010. *The Political Economy of Israel's Occupation*, London: Pluto.
- Hobsbawm, Eric, and Terence Ranger (eds.), 1983. *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Isaac, Rael Jean, 1976. *Israel Divided: Ideological Politics in the Jewish State*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Khamaisi, Rassem, 2008. "Between Competition and Integration: The Formation of a Dislocated and Distorted Urbanized Region in Jerusalem," in Omar Yousef, Abdalla Owais, Rassem Khamaisi and Rami Nasrallah (eds.), *Jerusalem and its Hinterland*, Jerusalem: IPCC, pp. 68–86.
- Klein, Menachem, 2007. "Lords of the Land: The Settlers and the State of Israel, 1967–2004 (Review)," *Jewish Quarterly Review* 97, pp. 125–127.
- Lefebvre, Henri, 1991. *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.
- Leitersdorf, Thomas (undated). "Ma'aleh Adumim: A New Town Developed by the Ministry of Housing," in Thomas Leitersdorf's personal archive.
- Lustick, Ian, 1988. *For the Land and the Lord: Jewish Fundamentalism in Israel*, New York: Council on Foreign Relations.
- Mnookin, Robert H., and Ehud Eiran, 2005. "Discord 'Behind the Table': The Internal Conflict among Israeli Jews Concerning the Future of Settlements in the West Bank and Gaza," *Journal of Dispute Resolution* 2005(1), pp. 11–44.
- Modarres, Ali, and Andrew Kirby, 2010. "The Suburban Question: Notes for a Research Program," *Cities* 27(2), pp. 114–121.
- Nasrallah, Rami, 2008. "Jerusalem and Its Suburbs: The Decline of the Palestinian City," in Omar Yousef, Abdalla Owais, Rassem Khamaisi and Rami Nasrallah (eds.), *Jerusalem and Its Hinterland*, Jerusalem: IPCC, pp. 47–52.
- Newman, David (ed.), 1985. *The Impact of Gush Emunim: Politics and Settlement in the West Bank*, London: Croom Helm.
- , 1996. "The Territorial Politics of Exurbanization: Reflections on 25 Years of Jewish Settlement in the West Bank," *Israel Affairs* 3(1), pp. 61–85.
- Newman, David, and Tamar Hermann, 1992. "A Comparative Study of Gush Emunim and Peace Now," *Middle Eastern Studies* 28(3), pp. 509–530.
- Newman, David, and Juval Portugali, 1987. "Spatial Interaction between Israelis and Palestinians in the West Bank and the Gaza Strip," Unpublished Research Report, Ford Foundation.
- PCBS, 2009. "Population, Housing and Establishment Census 2007," Ramallah: Palestinian Central Bureau of Statistics.
- Portugali, Juval, 1991. "Jewish Settlement in the Occupied Territories: Israel's Settlement Structure and the Palestinians," *Political Geography Quarterly* 10, pp. 26–53.
- Reuveny, Rafael, 2003. "Fundamentalist Colonialism: The Geopolitics of Israeli-Palestinian Conflict," *Political Geography* 22, pp. 347–380.
- Segal, Rafi, and Eyal Weizman (eds.), 2003. *A Civilian Occupation: The Politics of Israeli Architecture*, London: Verso.

- Segev, Tom, 2006. "Bitter Prize: Israel and the Occupied Territories," *Foreign Affairs* 85(3), pp. 145–150.
- Shabi, Rachel, 2010. "We Were Looking for a Nice, Peaceful Place near Jerusalem," *The Guardian*, Sep. 25.
- Sprinzak, Ehud, 1991. *The Ascendance of Israel's Radical Right*, New York: Oxford University Press.
- Tamir-Tawil, Eran, 2003. "To Start a City from Scratch: An Interview with Architect Thomas M. Leitersdorf," in Rafi Segal and Eyal Weizman (eds.), *A Civilian Occupation: The Politics of Israeli Architecture*, London: Verso, pp. 151–162.
- Thorpe, Merle, 1984. *Prescription for Conflict: Israel's West Bank Settlement Policy*, Washington: Foundation for Middle East Peace.
- Weizman, Eyal, 2007. *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*, London and New York: Verso.
- Yiftachel, Oren, 2003. "Settlements as a Reflex Action," in Rafi Segal and Eyal Weizman (eds.), *A Civilian Occupation: The Politics of Israeli Architecture*, London: Verso, pp. 32–39.

